

Mətanət VAHİD

Ədəbi-bədii tərcüməni ədəbiyyatlarına əlaqədə zəncirin əsas halqası hesab etmək olar. Mirzə Fətəli Axundzadə tərcümə mədəniyyətini xalqların ədəbi-bədii həyatına nüfuz etmənin əsas vasitəsi hesab edirdi. Məktublarından birində islam xalqlarının avropalıların akademiya adlandırdığı kimi bir elm evi təsis edərək Avropa elmləri və sənətlərinə dair bütün kitabları ərəb, türk və fars dillərinə tərcümə etməsini elmləri mənimsəməyin ən doğru üsulu kimi təqdim edirdi. Bu baxımdan hər imkanda Azərbaycan ədəbiyyatına dair nümunələri rus oxucusuna təqdim etməyin qayğısına qalırdı.

Azərbaycanda peşəkar tərcüməçilik məktəbinin əsasını, adətən, XIX əsrdən - A.Bakıxanovun ilk şeir tərcümələri və M.F.Axundzadənin müəllif tərcümələri ilə bağlayırlar. A.Bakıxanov 1839-cu ildə hələ İ.Krılovun öz sağlığında onun "Eşşək və Bülbül" təmsilini sərbəst tərcümə edib. Azərbaycan dilindən rus dilinə tərcümənin tarixi isə Azərbaycan nağılı hesab olunan "Taxta gözəl" ilə başlayır. Məşhur rus şərqşünası Osip İvanoviç Senkovski bu nağılı sərbəst tərcümə edərək 1825-ci ildə "Pol-yarnaya zvezda" illik almanaxında çap etdirib.

M.F.Axundzadənin tərcüməçilik fəaliyyətindən bəhs edərkən daha çox müəllifin öz qeyd, xatirə və sənədlərinin surətinə istinad etmiş oluruq. Ədibin həyatı və fəaliyyəti ilə bağlı əsas mənbə onun 1874-cü ildə farsca yazdığı və 13 il sonra "Kəşkül" qəzetində hissə-hissə yayımlanan tərcümeyi-halıdır. Həmin müxtəsər bioqrafiya M.F.Axundzadənin "Seçilmiş əsərləri"nin üçüncü cildinin sonuncu cildində yer alır. Bundan əlavə, onun arxivində müəllif tərəfindən çox səliqəli şəkildə qorunub saxlanmış xeyli sayda məktub, məruzə, təliqə, xatirə kimi sənədlər var ki, Mirzə Fətəlinin fəaliyyət dairəsi ilə bağlı ətraflı və dolğun məlumat verir.

Tərcümeyi-halından bəlli olduğu kimi, o, rus dilini öyrənməyə hələ Nuxada başlayıb. "İkinci atam" adlandırdığı Axund Hacı Ələsgər ziyarətə gedərkən onu 1832-ci ilin əvvəllərində Mirzə Şəfinin yanında məntiq və fiqh öyrənmək üçün şagirdliyə qoyur. O, gələcə kimi müəllimindən elm və ürfan dərsi alan Fətəli atalığı Məkkədən geri döndükdən sonra yenidən Nuxaya qayıdır. Burada bir müddət "bəzi ərəbcə kitabları" və Şeyx Bəhainin "Xülasətül-hesab" kitabını oxumaqla məşğul olur. Bu arada Nuxada rus məktəbi açılır və Axund Ələsgərin ica-

zəsi ilə o, rus məktəbində 1 il təhsil alır. Bu məktəbdəki təhsilini davam etdirə bilməməsinin səbəbi onun yaşının 20-ni adlaması idi.

1834-cü ildə atalığı onu Tiflisə gətirərək Qafqazın baş hakimi Baron Rozenin dəftərxanasında 10 manat maaş müqabilində Şərq dilləri mütərcimliyi üzrə şagirdliyə qoyur. Burada Mirzə Fətəli həm də rus dili bilgilərini təkmilləşdirməklə məşğul olur. Barondan razılığını ədib belə ifadə edir: "Bu sərədara nə dil ilə təşəkkür edəcəyimi bilmirəm. Bu mələk xislətli əmir ikinci atamın xahişini dərhal qəbul edib, mənim barəmdə o qədər iltifat göstərdi ki, mən onun vəsfindən acizəm. O tarixdən bu günə qədər Qafqaz sərdarlarının yanında Şərq dilləri mütərcimi vəzifəsində çalışıram".

Mikayıl Rəfili yazır ki, Axundzadə dəlicəsinə mümkünsüzü gerçəkləşdirməyə - bircə ilə rus dilini öyrənməyə can atırdı. Vaxtının böyük hissəsini Şərq dilləri üzrə

il mart nömrəsinin 297-304-cü səhifələrində çap olunmuş əsər belə təqdim olunmuşdu. "Moskovskiy nablyudatel" 1835-1839-cu illər aralığında Moskvada nəşr olunan ədəbi-tarixi jurnal idi. Əsərin sötri tərcüməsi İ.İ.Klementyev tərəfindən onun kiçik təqdimat yazısı ilə redaksiyaya daxil edilib. "Öz növbəsində redaksiya "Puşkinin məzarına atılmış gözəl çiçəyi təqdim etdiyinə görə" İ.Klementyevə təşəkkür edir və ürəkdən "istedadlı müəllifə uğurlar arzu edir". Qeyd olunur ki, mətnin tərcüməsi senzura tərəfindən müəyyən qədər təhrif edilmişdir.

Şıxəli Qurbanov yazır ki, "gənc müəllifə hörmət nişanəsi olaraq jurnal tərcüməni olduğu kimi müəllifin yığcam qeydləri ilə birlikdə çap etmişdi". Lakin A.N.Lermanın konkret sənədlərə istinadla tərtib etdiyi bibliografiyadakı qeydlərindən izlədiyimiz kimi, poema müəllifin deyil, mətni redaksiyaya təqdim edən - İ.Klementyevin qeyd-

kah. *Степь украшена как невеста: угорье, мнится, собрало все цветы в поле свою, чтобы осыпать ее имя, как драгоценными камнями.*

Nümunədən göründüyü kimi, M.F.Axundzadə ilk tərcümə təcrübəsində hərfi dəqiqliyə can atmayıb, dahi Puşkinin ölümünə münasibətinin rus oxucusuna anlaşılan və aydın dillə çatdırılmasının qayğısına qalıb. Lakin bu, Şərq poeziyasına məxsus təmtəraqlı müqayisə və metaforalarla zəngin poemanın tərcüməsini Şərqə məxsus rühundan məhrum etmir.

Bədii mətnin digər xalqlar tərəfindən necə qarşılanması və qəbullanması tərcümənin keyfiyyət və səviyyəsi ilə birbaşa bağlıdır. Çünki tərcüməçi yalnız dilləri bil-məklə keyfiyyətli tərcümə mətni ortaya çıxara bilməz, işin mükəmməl olması üçün onun hər iki mədəniyyətə bu və ya digər dərəcədə bələdliyi vacibdir. Tərcüməçi mətnə həssaslıqla yanaşmalı, müəllifin fər-

Azərbaycanın tərcümə tarixində Mirzə Fətəli Axundzadənin yeri

**Elmi rəhbərim professor Zaman Əsgərlinin
xatirəsinə ithaf edirəm**

**M.F.Axundzadənin tərcüməçilik fəaliyyətindən bəhs
edərkən daha çox müəllifin öz qeyd, xatirə və sənədlərinin surətinə istinad etmiş oluruq. Ədibin həyatı və fəaliyyəti ilə bağlı əsas mənbə onun 1874-cü ildə farsca yazdığı və 13 il sonra "Kəşkül" qəzetində hissə-hissə yayımlanan tərcümeyi-halıdır.**

ləri ilə və senzuranın "müəyyən təhrifləri ilə" çap olunub.

Qəsidənin tərcümədə formasını saxlamaq çətinlik törətdiyindən müəllif yalnız əsərin məzmununu maksimum dərəcədə orijinala yaxın tərcümə etməyə çalışmışdır. İ.Klementyev mətnlə birgə redaksiyaya təqdim etdiyi kiçik məktubunda qeyd edir ki, məndəki "vəhşilik və qəddarlıqla ifadə"nin ("жестокость и дикость выражения") Şərqə məxsus özəllik kimi qəbul ediləcəyinə inanıram və müəllifin parlaq koloritini olduğu kimi saxlamağı məqsəduyğun hesab etdim.

Не предавая очей сну, сидел я в темную ночь и говорил своему сердцу: О, родник жемчужин тайны! Отчего забыл песни соловей цветника твоего? Отчего замолк попугай твоего красноречия? Отчего сталося, что запал путь твой поэзии? Отчего сталося, что гонец мечтаний твоих остановился?

Взгляни кругом - наступила весна, и все растения красуются юною прелестью словно девы! Берега ручейков, бегущих по лугу, подернулись фиалками. Огненные почки розы вспыхнули в цветни-

di üslubunu qavramalı, dili başa düşməklə yanaşı, həm də mətnin ruhunu duymalıdır.

Tədqiqatçılar yazır ki, poemanın müəllif tərcüməsindəki çapından bir müddət sonra onu A.A.Bestujev (Marlinski) hərfi tərcümə (əslində isə redaktə) edir. 37 il sonra - 1874-cü ildə Mirzə Fətəli həmin tərcüməni Adolf Berjeyə təqdim edir və həmin ildən etibarən poema həm bu, həm də digər tərcümələrdə müasir dövrə kimi yüzlərlə dəfə müxtəlif mətbuat orqanlarında çap olunub. Mətn "Восточная поэма на смерть Пушкина" adı ilə "Russkaya starina" jurnalının 1874-cü il sentyabr nömrəsində 77-79-cü səhifələrində çap olunur. Çox güman ki, qəsidəyə ilk dəfə "...Şərq poeması" adı verən elə A.A.Bestujev olub.

1988-ci ildə çap olunan "Puşkinin ölümünə Şərq poeması" kitabında poemanın Azərbaycan, rus, bolqar, qırğız, uyğur, inquş, qaraçay, tatar, gürcü və s. dillərdə tərcüməsi yer alır və əvvəllər A.A.Bestujevin tərcüməsi kimi təqdim olunan varianta burada "Tərcümə M.F.Axundovundur, Bestujev-Marlinskiyin redaktəsi ilə" qeydi verilib. Yəni burada artıq tərcümənin müəllifin özünə məxsusluğu qəbul edilir və

A.A.Bestujevin sadəcə həmin tərcüməni redaktə etdiyi qeyd olunur.

Poemanın rus dilinə nəzmlə - şeir tərcüməsi isə ilk dəfə 1880-ci ildə Moskvada Puşkinə qoyulmuş heykəlin açılışı münasibətilə A.A.Sokolov tərəfindən həyata keçirilib və həmin il "Peterburqskiy listok" qəzetinin 25 may tarixli 99-cu nömrəsində çap olunub. "Kafkaz" qəzetində bu variant iki dəfə - 1874, sonra isə 1899-cu ildə çap olunub. Sonralar sovet hakimiyyəti illərində əsər şairlər Georgiy Stroqanov və Pavel Antokolskiy tərəfindən tərcümə edilərək müxtəlif mətbuat orqanlarında çap olunub. Amma görünür, ikincinin tərcüməsi daha çox ürəyə yatıb ki, M.F.Axundzadənin seçilmiş əsərlərinin rus dilindəki nəşrlərində məhz P.Antokolskinin tərcüməsi yer alıb. Məlumat üçün qeyd edək ki, Pavel Qriqor-yeviç Antokolskiy (1896-1978) rus, sovet şairi idi və bir çox fransız, bolqar, gürcü və Azərbaycan şairlərinin əsərlərini rus dilinə tərcümə etmişdi. Sözügedən poemanı isə orijinaldan yox, Azərbaycan dilindən çevirmişdi. 1956-cı ildə Mirzə Fətəli Axundzadənin əsərləri Moskvada çap olunanda ədibin bütün şeirləri P.Antokolskinin, nəsr və dramaturgiyası isə Əziz Şərifin Azərbaycan dilindən tərcüməsində kitabda yer alır.

Dünyada öz milli köklərindən kənarında mədəniyyət mövcud deyil. Odur ki, qloballaşma prosesi xüsusən tərcümənin köməyi ilə xalqların yaxınlaşmasını təmin etsə də, hər bir xalqın yaratdığı ədəbi-bədii sənət nümunələri eyni zamanda, öz mədəni kodunun daşıyıcısıdır. Bu baxımdan deyək ki, hər ikisi 1837-ci ildə Puşkinin ölümü münasibətilə yazılmış M.F.Axundzadənin "Matəm qəsidəsi" ilə M.Y.Lermontovun "Şairin ölümü" şeirlərinin milli sənət köklərinə bağlılığı ilə yanaşı, ikisi arasındakı mənəvi bağlılığı necə inkar edə bilərik?! Baxmayaraq ki, həmyerlimizin əsəri yazılan kimi çap olunsada, M.Y.Lermontovun "Şairin ölümü" şeiri ilk dəfə 1856-cı ildə "Polyarnaya zvezda" məcmuəsində "Na smert Puşkina" adı ilə çap olunmuşdu. Eynən Axundzadənin poemasına qəzetin verdiyi adla.

"Puşkinin ölümünə Şərq poeması"nın farsca orijinalını ilk dəfə 1936-cı ildə "Ədəbiyyat qəzeti"nin 36-cı sayında Əziz Şərif təqdim edib. Onu Azərbaycan şairlərindən Mikayıl Müşfiq, Böyükağa Qasımzadə, Cəfər Xəndan və Məmmədəğa Sultanov Azərbaycan dilinə tərcümə etmişlər. 1937-ci ildə A.S.Puşkinin vəfatının 100 ildəyi ilə əlaqədar olaraq M.F.Axundzadənin "Şərq poeması"nın tərcüməsi ilə bağlı ədəbi müsabiqə keçirilir. O zaman Neft və Kimya İnstitutunun tələbəsi olan Böyükağa Qasımzadə ikinci yeri tutur, "birinci yer kimsəyə verilmir" (V.Yusifli).

*Gecə etdim uyqumu gözümdən kənar,
Sordum:*

*"Ey sirr çeşməsi - ürəyim, nə var?
Nədən ötməz bağcanın şeyda bülbülü,
Nədən qılmaz nitqinin tutisi göftar?
Şeir yolun, söz yolun, yoxsa kəsilmiş,
Hamı xəyal qasidən o yüngül çapar?
Yaz gəlmiş; hər tərəfdə çəmən qızları,
Bəzənib, camalını etmiş aşikar.
Çevrilmiş çayır, çəmən bənövşəliklə
Baqda odlu qönçələr açmış budaqlar,
Çöl gəlini bəzənmiş; dağlar onunçün
Ətək-tək çiçəkdən çəvahir saçar.
Başına taç qoyub da şüküfələrdən,
Oturmuş ağacların şahı pürvüqar.*

(Tərc. Mikayıl Müşfiqindir)

Bədii tərcümənin keyfiyyətinin araşdırılması zamanı ilk növbədə prosesin özü, yəni mexaniki tərəfləri aşkara çıxarılır. Bura əsərin milli koloriti, ahəngi və mətn nəzmlədirsə, qafiyələnməsi və s. kimi elementlərin müəyyənləşdirilməsi də daxildir. Lakin hazırda bədii tərcümə yalnız bir dildən başqa dilə çevirmənin nəticəsi olaraq meydana gələn yaradıcılıq növü kimi deyil, həmçinin mədəni ünsiyyət vasitəsi, ədəbi-bədii dəyərlərin paylaşılması və bunun sayəsində ədəbiyyatların qarşılıqlı olaraq zənginləşmə vasitəsi kimi əhəmiyyət kəsb edir.

Keyrulla Məmmədov "A.S.Puşkinin ölümünə Şərq poeması"nı "klassik Şərq şeiri formalarında yeni məzmunun ifadə edilməsinin dəyərli nümunəsi" kimi qiymətləndirir. M.Müşfiq "Şərq poeması"nın tərcüməsində orijinaldakı 50 beytin hamısını saxlamış, mümkün qədər formalizmə uymamış, oxucular tərəfindən asanlıqla anlaşıla biləcəyinin qeydinə qalaraq orijinaldakı qafiyələri də saxlamağa müvəffəq olmuşdur. Lakin əruz vəznində olan poemanı Müşfiq heca vəznində tərcümə etmişdir.

*Uyu, ey şairim, ey dərdə salan dünyanı,
Sənə gül göndərəcəm Bağçasaray fontanı.
Ey Səbuhi, qoca Qafqazda bitən gülləri də
Yaralı şeirinə qat, Puşkinə göndər, göndər.*

(Tərc. Cəfər Xəndanındır)

Xüsusən şeirin tərcüməsi zamanı bədii-estetik itkilərə yol verməmək, müəllif üslubunun özünəməxsusluğu və fərdiliyini qoruyub saxlamaq vacibdir. Cəfər Xəndanın tərcüməsi oynaq və ritmli, lakin rus dilindəki mətnlə müqayisədə diqqətli incələmədə bəzən artıq sözlərin yer aldığı nəzərdən yayınmır.

B.Qasımzadənin tərcüməsi isə ahəngdarlığı ilə yanaşı, həm də orijinala yaxınlığı ilə uğurludur:

*Gözlərimdən yuxunu qovaraq için-için,
Qaranlıqlı bir gecə qəlbimdən
sordum neçin
Gülşəninin bülbülü unudu nəğməsini,
Bəlağət tutin kəsdi incə, dilbər səsini?*

M.F.Axundzadənin Azərbaycan şairlərindən M.P.Vaqifin, Q.Zakirin şeirlərindən tərcümə edərək "Kafkaz" qəzeti redaksiyasına göndərdiyi də məlumdur. Qəzetin 22-ci nömrəsində M.F.Axundzadənin Q.Zakirə yazdığı şeir öz tərcüməsində qəzetdə çap olunur və 1854-cü il 30 iyun tarixli 50-ci nömrəsində Zakirin cavabı yenə Axundzadənin tərcüməsində çap edilir.

Tiflisdə nəşr olunan "Zurna" almanaxında 1855-ci ildə çap olunan Vaqif şeirinin tərcüməsi isə redaksiya tərəfindən yanlış təqdim olunur. Belə ki, "Vaqif. Şərq anlayışında gözəllik ideali" başlığına belə bir şərh əlavə olunur: "Qarabağ xanının vəziri Molla Pənahın Vaqifə nəzmlə məktubunun hərfi tərcüməsi M.F.Axundovun təqdimatı ilə". Yəni qəzetdə mexaniki səhv gədir. Məktubun Vaqifə deyil, Vidadiyə ünvanlandığı qeyd olunmalı idi. Tədqiqatçılar yazırlar ki, Mirzə Fətəli uzun müddət bu yanlışlığa görə xəcalət çəkmiş və əsəb keçirmişdir.

Davamı gələn sayımızda